

ВИКОРИСТАННЯ БІОГРАФІЧНОЇ СХЕМИ ПІД ЧАС ВИВЧЕННЯ ОБРАЗІВ-ПЕРСОНАЖІВ У ШКОЛІ

Бондаренко Ю. І.

Автор пропонує аналізувати образи-персонажі на основі методико-технологічної моделі вивчення життєписів письменників. Біографічна схема, на його думку, допомагає структурувати художню інформацію і сформувати в учнів знання про основні етапи розвитку образу літературного героя.

Ключові слова: образ-персонаж, біографічна схема, біографія письменника, періодизація, біографічний етап, план біографії, нарис.

Автор предлагает изучать образы-персонажи на основе методико-технологической модели преподавания биографий писателей. Биографическая схема, по его мнению, помогает структурировать художественную информацию и сформировать в учеников знания об основных этапах развития образа литературного героя.

Ключевые слова: образ-персонаж, биографическая схема, биография писателя, периодизация, биографический этап, план биографии, очерк.

The author suggests analyzing literary characters on the basis of a methodological-technological model of studying biographies of writers. In his opinion, a biographical scheme helps to structure literary information and form student knowledge of the key stages of literary character development.

Key words: literary character, biographical scheme, writer's biography, periodization, biography stage, biography plan, sketch.

Життєпис літературного героя асоціюється з долею людини. Це дає підстави застосувати біографічну схему для його вивчення. Мета її застосування полягає в тому, щоб розглянути зображені життєві етапи, якими проходить герой, і забезпечити осмислення учнями його особистості в процесі аналізу картин, що мають художньо-біографічний зміст.

На сьогодні методика навчання літератури лише штрихово торкнулася означеного питання. Так, Г. Токмань [4, с. 145–146] виділяє біографічний аспект в аналізі образів-персонажів окремим пунктом, підкреслює, що до уваги необхідно брати життєві умови, становище, долю героя.

Ключовим для такого підходу є поняття "життя", тобто розгортання існування персонажів у змодельованих автором обставинах, завжди наділених певними якостями.

Застосування біографічної схеми спрямоване на формування у школярів ряду компетентностей. Зокрема, учні повинні:

- знати і виділяти в тексті основні зображені письменником етапи життєвого шляху персонажа, художньо-біографічний фактаж, яким наповнений кожен період;
- висловлювати власну оцінку поведінці, внутрішньому світу героя, його участі в змальованих подіях, стосункам з іншими персонажами на відрізках кожного виділеного етапу;
- зіставляти встановлені періоди між собою, визначати не тільки хронологічні, але й причинно-наслідкові зв'язки між ними, простежувати психологічну еволюцію героя;
- пояснювати роль кожного з виділених етапів у становленні та розвитку персонажа, реалістичну та символічну функцію окремих життєвих моментів;
- складати біографічні плани життєпису героя.

Отже, є актуальним питання вироблення схеми вивчення дійової особи на основі періодизації її життєвого шляху. Учитель і учні виділяють у творі біографічні етапи, розглядають їх у послідовності, відповідній хронології життя: народження, дитинство, юність, зрілість, старість, смерть.

Орієнтиром у даному разі є біографії художників слова. Аналогії між персонажами і постатями письменників у літературознавстві та методиці навчання встановлювалися не раз. В. Шуляр називає систему навчальних цілей, де, зокрема, в одному ряді стоять названі феномени. На думку вченого, учні повинні "... виявляти розуміння фактів, пов'язаних із життям і творчістю письменника, системи змодельованих подій, персонажів художнього твору..." [5, с. 221]. Гадаємо, що персонаж і письменник потрапляють в один ряд не випадково, адже перший завжди є відображенням суб'єктивного досвіду другого, а не рідко між ними можна встановити досить прозору аналогію, зумовлену автобіографічним характером літературного матеріалу. Прикладами можуть бути Іван Багряний та його герої-борці з тоталітарним режимом, Микола Хвильовий і персонажі, що овіяні бурями революції, але трагічно переживають суспільну стагнацію 20-х років ХХ століття, Л. Костенко і Маруся Чурай як піснярка національного звучання.

Проте в даному разі мова йде лише про використання методико-технологічних схем вивчення біографії митця в процесі аналізу образів-персонажів, коли кожен з них осмислюється крізь призму власної "людської" біографії, а в учнів формується "розуміння руху життя" [2, с. 50], під час якого герой відбувається у своїй психологічній сутності.

Як і у випадку осмислення учнями постаті митця, аналіз персонажа в першу чергу покликаний до того, щоб виявити різні грані його духовної сутності. "Під особистістю художника, – пише Ф. Дробот, – слід розуміти діалектичну єдність таких людських чинників, як світогляд, життєвий досвід, талант, характер, які визначають сприйняття письменником об'єктивної дійсності..." [1, с. 10]. Зміст цього визначення можна перепроектувати і на створення характеристики літературного образу.

Окремим моментом розгляду є засоби творення. У зображенні персонажа вони мають виключно художню природу. Проте й портрет письменника створюється біографами з використанням певних засобів, які нерідко також набувають художнього забарвлення.

Для ефективного вивчення образів-персонажів потрібно створити логічну схему роботи. Як зразок можна взяти організацію біографічних матеріалів, зокрема структурування життєпису митця за основними хронологічними періодами. Ось яку періодизацію застосував О. Кониський [3, с. 700–702] у висвітленні біографії Т. Шевченка.

1. Дитячий вік Тараса Шевченка (1814–1829).
2. Парубоцький вік Тараса Шевченка (1829–1838).
3. Тарас Шевченко від часу викупу його з кріпацтва до виходу першого "Кобзаря" (1838–1840).
4. Тарас Шевченко від виходу "Кобзаря" до скінчення Академії художеств (1840–1845).
5. Тарас Шевченко під час перебування на Україні (1845–1947).
6. Тарас Шевченко в арешті (5/17 квітня – 23 червня (4 липня) р. 1847).
7. Тарас Шевченко на першому засланні (18/30 червня р. 1847 – 17/29 жовтня 1850 р.).
8. Тарас Шевченко на другому засланні (17/29 жовтня 1850 – 2/14 серпня р. 1857).
9. Тарас Шевченко в дорозі з заслання (2 серпня 1857 до 27 березня 1858 р.).
10. Тарас Шевченко під час перебування його в Петербурзі (з 28 березня 1858 до червня 1859 р.).
11. Тарас Шевченко під час останньої його подорожі на Україну (3/15 червня – 7/19 вересня 1859 р.).
12. Тарас Шевченко в останні часи свого віку.
13. Похорон Тараса Шевченка.

Як бачимо, О. Кониський намагався охопити всі основні, з його погляду, етапи Шевченкової біографії. Проте у випадку вивчення літературного героя подібна схема, тобто поступовий розгляд його шляху від народження і до смерті з акцентом на внутрішньому становленні, не завжди застосовується у своєму повному вигляді (реконструкція окремих періодів буває неможливою, оскільки письменник їх не передбачив у літературному тексті). Вона найбільше підходить для опрацювання романів – великих епічних жанрів, у яких історія героя змальована в часовому плані достатньо широко. Цей шлях роботи може бути ефективним і в процесі вивчення середніх за розміром епічних жанрів – повістей, а іноді й малих – новел, оповідань. Щоправда, у кожному випадку він набуватиме своєї специфіки.

У романах персонаж досить часто проходить шлях від народження і до смерті чи певної визначальної події (Чіпка Варениченко з роману Панаса Мирного та І. Білика "Хіба ревуть воли, як ясла повні?", Сивоок з роману П. Загребельного "Диво", Микола Баглай із "Собору" Олесь Гончара) або, принаймні, змальовані тривалі відрізки життя – для Григорія Многогрішного ("Тигролови" Івана Багряного), Степана Радченка ("Місто" В. Підмогильного). Другий варіант розвитку подій властивий і повістям ("Кайдашева сім'я" І. Нечуя-Левицького, "Перехресні стежки" І. Франка, "Записки Кирпатого Мефістофеля" В. Винниченка).

Крім того, необхідно зазначити, що наявні дві категорії текстів: ті, у яких існування персонажа розгортається послідовно в часі, і ті, де життєва історія подана не поступово, а з певними хронологічними зрушеннями – періодичними поверненнями назад. У перших наступність вивчення повністю закладено в сам художній матеріал. Подаємо план, відповідний сюжетній послідовності твору. На його основі можна опрацювати образ Сивоока з роману П. Загребельного "Диво":

1. Народження Сивоока та його дитинство в пущі.
2. Мандри хлопчика після смерті діда Родима.
3. Перша зустріч з Києвом.
4. Перебування в Радогості.
5. У болгарському монастирі.
6. Константинопольський період життя Сивоока.
7. Спорудження церкви на острові Пелагос.
8. Сивоок – будівничий Софії Київської.
9. Смерть героя.

Показово: П. Загребельний, щоб створити ілюзію біографічної правдоподібності, навіть здійснив датування життя свого героя.

Якщо для реконструкції хронологічної стрункости художньої біографії необхідно проаналізувати екскурси в минуле, то саме з них і треба почати розмову на уроці. Тим більше, що вони дають інформацію, яка стосується передісторії основних життєвих подій героя, змальованих у творі, а значить допомагають збагнути причинно-наслідкові зв'язки в розвитку його внутрішнього світу та поведінки. Так, на початку роману Панаса Мирного та І. Білика "Хіба ревуть воли, як ясла повні?" автори знайомлять із уже дорослим головним героєм, розповідь про його народження та дитинство подані далі. Отже, початкове "занурення"

школярів у текстуальне поле має відбуватися в тих розділах роману, де говориться про Остапа Хруща, його незаконний шлюб із матір'ю Чіпки, перші роки становлення хлопчика, а вже потім переходити до юнацтва та періоду дорослого життя головного героя. Схожий варіант опрацювання актуальний і для образу Степана Радченка з роману В. Підмогильного "Місто": окремі штрихи про життя героя в селі подані із допомогою екскурсів, але саме їх попереднє осмислення дозволяє учням зрозуміти ті зміни, які відбулися в душі Степана під впливом міста.

Основна ж увага на уроці віддається життєвим етапам, яким письменник відвів ключову роль у творі. Для кожного героя вони будуть своїми, однак існують спільні закономірності, зумовлені художньою природою образа-персонажа: учитель і учні мають виявляти процес становлення і розвитку, найбільш яскраві внутрішні та зовнішні прояви, стосунки з оточенням, сюжетні та позасюжетні засоби творення. При цьому словесник структурує знання школярів про героя відповідно до зображених біографічних періодів, що саме по собі полегшує засвоєння інформації.

Схема "народження, дитинство, юність, зрілість, старість, смерть" персонажа має довільний характер. Кожному періоду можна присвоювати тематичне ім'я або виділяти в них декілька підперіодів, виходячи з їхньої важливості в долі персонажа. Дослідження відбувається за біографічним планом, запропонованим учителем або учнями на основі прочитання твору.

Дослідники виділяють побутовий, надпобутовий і сутнісний рівень у висвітленні біографії. Перший, який включає в себе приватно-особистісний та загальносуспільний контексти, – це існування персонажа в безпосередньому своєму оточенні. Актуалізуються елементи хронологічного аналізу. Важливо з'ясувати роль інтер'єрів, міських і сільських пейзажів, суспільних явищ і процесів, інших персонажів у розкритті психології досліджуваного образу. Для цього необхідно встановити характер взаємодії героя з названими компонентами, осмисливши зміст діалогів та монологів, здійснених учинків як реакції на зображені обставини. У старших класах на цій основі можна підключати і проблемно-тематичний аналіз, осмислюючи роль персонажа у висвітленні автором певних проблем.

До надпобутового рівня відносяться описи внутрішніх станів, які вчитель та учні досліджують у процесі опрацювання ліричних відступів, монологів та діалогів, покликаних передати роздуми та переживання персонажа. Надпобутовий та побутовий рівні часто перехрещуються, оскільки медитації героя завжди пов'язані з тим, що диктує йому оточення, досвід, одержаний від зображених реалій.

Сутнісним рівнем є увесь стиль існування героя. Висновки на цю тему можна робити тільки на етапі узагальнення знань школярів, коли проаналізовані побутовий та надпобутовий рівні.

Організуючи дослідження учнів у межах кожного життєвого періоду, словесник використовує тематичний та хронологічний шляхи, які зазвичай поєднуються під час вивчення біографії. Рухаючись за хронологічною схемою, запропованою письменником, школярі дають оцінку змальованому періоду, а отже, і всьому життю героя в таких тематичних аспектах:

1. Історія народження (для творів, де цей момент висвітлено): специфічні особливості, вплив на подальше життя, реалістична та символічна функції в тексті.

2. Місця перебування та їх роль у зображенні героя: оцінка приміщень, вулиць, міст, сіл, де йому доводиться мешкати.

3. Вікова характеристика – портретна, поведінкова, мовна.

4. Рід діяльності та його особливості.

5. Сфери зацікавлень, інтересів та психологічних проявів.

6. Взаємодія з іншими персонажами на сімейно-побутовому та громадському рівнях.

7. Основні події, в які включений персонаж. Його вчинки та позиція (оцінка, виходячи з позиції вікових особливостей).

8. Історія смерті та посмертне буття персонажа в житті суспільства, інших персонажів, вплив на подальший розвиток подій, на авторську концепцію дійсності (за наявністю в тексті).

9. Участь героя у висвітленні проблемно-тематичного наповнення, стильових особливостей твору.

Названі моменти аналізуються поступово, чим забезпечується планомірне накопичення знань учнів. Школярі селекціонують життєвий фактаж за ступенем його значущості та виразності. Адже в біографічні матеріали включається не вся інформація, а тільки та, що має визначальний характер для усвідомлення сутності людини чи героя. Учитель має пояснити цю особливість біографічних матеріалів, після чого учні виконують завдання:

Знайдіть у межах життєвого періоду ті художні факти, що стосуються героя, які б ви назвали в першу чергу, якби писали його біографію.

Обґрунтуйте свій вибір. Дайте оцінку підбраному фактажу. Зробіть висновок, як саме він характеризує персонажа.

Узагальніть психологічні та поведінкові особливості героя на етапі життєвого періоду, який ви проаналізували.

Визначте роль і місце цього періоду в житті персонажа. Дайте йому назву, включіть її до біографічного плану.

Отже, у кінці опрацювання конкретного біографічного етапу учні дають йому цілісну оцінку, означають роль у психологічній еволюції персонажа, узагальнюють при цьому всю інформацію, одержану з тексту.

Окремими пунктами у схемі біографічного аналізу є моменти народження та смерті персонажа. Далеко не в усіх текстах письменники змальовують ці етапи, але в тих випадках, коли вони зображені, важливо осмислити їх художню функцію. Народження і смерть – це свого роду "сильні", тобто визначальні позиції, в історії персонажа. Вони часто відіграють не тільки реалістичну, але й символічну функцію. Микола Баглай (роман Олесея Гончара "Собор"), народжений на полі війни, уже цим самим "закодований" протистояти силам руйнації, які уособлені письменником в образах Володьки Лободи та інших негативних персонажах твору – Катерині II, Потьомкіну, махновцях. Сивоок із роману П. Загребельного "Диво" ніби вигорнутий руками діда Родима (майстра, який розумів і творив красу, прилучив до цього хлопчика) із хаосу небуття у світ. Саме по собі це має означати, що Сивоок повинен відіграти певну культурну функцію, продовжити мистецьку традицію діда. Смерть героя теж символічна: його вбиває один із тих, хто не розуміє прекрасного, цікавиться тільки наживою, а отже, є носієм бездуховності. У такий спосіб життя і смерть Сивоока включаються в проблему протистояння культури та антикультури, творення та нищення як одвічних явищ в історії людства. А от смерть Марії (однойменний роман У. Самчука) під час голодомору виходить за межі окремої людської долі, асоціюється із трагедією всього українського народу.

Належне місце в процесі роботи необхідно відвести зіставленню життєвих періодів між собою. Воно потрібне для того, щоб простежити віковий розвиток персонажа, зміни його внутрішнього світу, які відбулися з часом, або, навпаки, сталість характеру протягом усього існування. Ця робота дозволяє охопити зором всю біографію, встановити причинно-наслідкові зв'язки між різними етапами художнього життєпису, а головне – побачити ті еволюційні зміни, переходи, які відбулися з персонажем і їх особливості. Зіставленню піддаються як внутрішні якості, так і поведінковий компонент, а також портретні деталі, обставини існування. Основний інтелектуальний набуток учнів полягає в тому, щоб вони поруч із біографічними періодами виділили й етапи психологічного розвитку або, навпаки, занепаду, зрозуміли, як саме рухається образ-персонаж автором, до якого кінцевого результату він його приводить, який зміст вкладає у свого героя. Якщо ж герой зображений сталим характером, то зіставлення життєвих періодів підтверджує цю його властивість.

Так, Сивоок із роману П. Загребельного "Диво" проходить життєву дорогу, яка допомагає йому сформуватися як видатному майстру, здатному створити шедевр слов'янської цивілізації – Софію Київську. Школярі мають дослідити, які здобутки у творчому розвитку героя з'явилися, коли він від хлопчика піднявся до зрілого чоловіка, пройшовши через цілий ряд етапів – дитинство в діда Родима, знайомство з Києвом, перебування в Радогості, Болгарському царстві, Константинополі, на острові Пелагос, знову в Києві.

Інший приклад – Марія з однойменного роману У. Самчука. Жіноча доля героїні розгортається від народження і до самої смерті. Важливо зіставити періоди дівочтва, заміжжя за Гнатом, потім – за Корнієм, останні роки Марії. Це дозволяє учням побачити, як формувалася героїня, як здобувала свій життєвий досвід, як змінювався її погляд на світ. Наприклад, цікаво спостерігати ставлення жінки до Гната перед виходом заміж за нього, під час спільного життя, після розлучення, перед самою смертю Марії. Школярі досліджують не тільки обставини долі, але й віковий розвиток Марії, виділяють риси внутрішнього світу, властиві кожному окремому етапу. Разом із цим аналізом охоплюються й ті елементи, які беруть участь у творенні образу героїні – суспільні процеси початку ХХ століття, інші персонажі (Корній, Гнат, діти Марії), хронотоп волинського села тощо.

Школярі можуть готувати спеціальні розповіді про окремі періоди існування героя, здійснювати індивідуальні виступи на уроках, ілюструвати свої висновки художнім матеріалом. Це доречно виконувати за зразком коротких біографічних довідок, коли підбираються тільки найсуттєвіші факти із життя персонажа.

У кінці вивчення образу на основі біографічної схеми школярам старших класів під силу й таке завдання, як створення повного життєпису літературного героя. Виходячи зі змісту художнього твору, вони мають написати біографічний матеріал, у якому розкриті основні періоди існування, найбільш важливі біографічні факти, психологічний розвиток героя, указані зміни, яких він зазнав на кожному новому етапі, зробити прикінцеві висновки. На перший погляд, такий вид діяльності має суто репродуктивний характер. Проте в ньому закладено й момент проблемності, адже всю роботу учні виконують, виходячи із власних суджень, узагальнень, проведеного аналізу. Їм необхідно представити кожен часовий період у найсуттєвіших біографічних фактах, на основі яких можна дати оцінку герою та його долі.

У жанровому плані названий життєпис найкраще готувати, орієнтуючись на вимоги, які ставляться до нарису життя і творчості письменника. "... Цей вид біографії може характеризуватися як цілісне, закінчене, із чітко означеними межами оповідання, у якому живо і образно узагальнюються основні факти життя письменника, виявляються соціально-індивідуальні риси його особистості" [1, с. 15]. Тут має бути експозиція – коротка довідка про загальні властивості персонажа (хто він?, чим особливий?) та обставини, в яких проходило його існування (епоха, соціальні умови, сімейний стан тощо). Далі йде основна частина, в якій учні поступово висвітлюють визначені ними життєві періоди героя, окреслюють події, в яких він бере участь на кожному етапі, стосунки з іншими персонажами, а головне – внутрішній розвиток, аргументують свої судження підібраним художнім фактажем. У кінці біографічного нарису школярі дають узагальнену оцінку постаті персонажа та його життю.

Отже, біографічна схема вивчення образів-персонажів володіє цілим рядом вигідних моментів. Вона дозволяє учням структурувати всю інформацію про героя, наявну в літературному творі, простежити етапи внутрішнього становлення, і в результаті – вийти на цілісну оцінку героя.

Література

1. Дробот Ф. Изучение биографии писателя в школе / Ф. Дробот. – К. : Радянська школа, 1988. – 192 с.
 2. Забарний О. До таїни образу / О. Забарний. – Ніжин : Ніжинський державний пед. ін.-т, 1997. – 65 с.
 3. Кониський Г. Тарас Шевченко-Грушівський : Хроніка його життя / Г. Кониський. – К. : Дніпро, 1991. – 702 с.
 4. Токмань Г. Методика навчання української літератури в середній школі. – К. : ВЦ "Академія", 2012. – 312 с.
- Шуляр В. Стратегії літературної освіти школярів у системі профільного навчання / В. Шуляр. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. – 348 с.